

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

**СТАРОЗАВЕТНОТО ВЛИЯНИЕ В ЗЕМЕДЕЛСКИЯ ЗАКОН
(ПО СРЪБСКИЯ ПРЕПИС ХИЛ. 466, XV В.)**

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

**THE OLD TESTAMENT'S INFLUENCE UPON THE FARMER'S
LAW (ACCORDING TO THE SERBIAN COPY
HILANDAR 466, XV CENTURY)**

(Abstract)

The article examines the Farmer's Law's South Slavonic copy of Serbian provenance from the Hilandar manuscript № 466 in the perspective of the Old Testament consuetudinary law. The Old Testament's influence upon its Byzantine prototype was declared indisputable as early as the first critical edition by W. Ashburner, a view subsequently sustained by other authors. In this paper I propose a typological differentiation of this influence in light of the specific linguistic features of the copy. I put forward the idea that in its present form, even though incomplete, the Slavonic text has a number of characteristics that make it a trustworthy resource for conclusions regarding the textual history of the Farmer's Law in the Slavonic written tradition.

Keywords: Slavonic copies of the Farmer's Law, manuscript Hilandar 466, Old Testament

Изконната връзка между човека и земята стои в основата на различни типове отношения и поражда разнообразна писмена традиция. Един от източниците с безспорна стойност за реконструирането на това взаимоотношение е така нареченият Земеделски закон – един от най-значимите преводни паметници на византийската светска юрисдикция в славянския свят през Средновековието.

С наименованието *Земеделски закон* (нататък ЗЗ), представляващо точна калка от заглавието на византийския му първоизточник Νόμος γεωργικός, се обозначава юридически свод с максимален брой от 85 глави. Те уреждат аграрните отношения в селските общини и се опират основно върху Юстиниановата кодификация на римските закони от около средата на VI в., известна с името *Corpus Juris Civilis*. За времето на възникване на ЗЗ във византийската традиция се смята периодът VII–VIII в., а появата

му, както тази на Еклогата, се свързва с императора иконоборец Лъв III Исавър (717–741) – по-разпространеното мнение, или с предходника на исаврийската династия Юстиниан II (685–695, 705–711), с което предполагаемата датировка се измества към края на VII в. Многобройните преписи на 33 във византийската писменост документират една съществена особеност на неговото писмено разпространение в устойчиво текстово обкръжение и в позиционна близост с два други паметника: Еклогата (Ἐκλογὴ τῶν νόμων от 726 г., официално промулгирана през 741 г.) или нейните преработки, към които е прикачен като апендикс, и юридическата компилация Закони на Моисей (Νόμος Μωσαϊκός – 50 глави, обединили тематично 70–71 юридически ексцерпта от Петокнижието – Burgmann, Troianos 1979). Този факт дава основания на учените да формулират извода, че върху паметника е оказало силно влияние старозаветното обичайно право (Ashburner 1912: 94–96; Svoronos 1981: 493–500). Има и различни мнения, които стоят в двете противоположни хронологически плоскости: някои учени отместват датировката и съответно историческия контекст на възникване на 33 назад към епохата на Юстиниан I (Велики), император на Източната римска империя от 527 до 565 г., и дори в предюстиниановата епоха; други я придвижват напред към IX в., като поставят паметника в орбитата на законодателните инициативи на патриарх Фотий (857–867; 877–886). Изказвани са и мнения, че 33 има славянски произход. Последното мнение остава изолирано, но според наложеното становище в българската палеославистика 33, също като Еклогата и Прохиронът, е преведен в Преславския книжовен център в епохата на цар Симеон (Славова 2009: 202). Забележително е, че 33 заедно с Морския закон, Νόμος Ναυτικός, и Военния закон, Νόμος στρατιωτικός (Chitwood 2012: 171–206; The Rhodian Sea Law 1909; Le leggi penali 1978; Burgmann 2009; Найденова 2006), се включва в така наречените частни юридически колекции (leges speciales). Морският и Военният закон обаче не са превеждани на славянски език. „Откъснат“ от византийските текстове, с които бележи позиционна близост в гръцката писмена традиция, 33 създава собствена текстова история на славянска почва, каквато имат останалите преводни светски паметници като Еклогата и Прохиронът. Това обстоятелство поставя на дискусия въпроса дали някога те са били части от архетипна юридическа протоколекция от епохата на Първото българско царство, каквато не е засвидетелствана до момента, или комбинирането на части от тях в цялостни състави илюстрира по-късните опити на систематизатори и компилатори да обобщят техните най-важни наказателноправни аспекти.

Според справедливото определение на Е. Липшиц 33 „е най-популярният паметник на обичайното право за Югоизточна Европа“ (Липшиц 1968: 53). Основната му цел е била да урежда ползването на земеделска собственост, някои специфични взаимоотношения като арендата и преди всичко – да защитава правото на собственост, предотвратявайки самоуправството в случай на спорове. Урегулирането на подобни икономически

отношения е пораждало правни последствия. Поради това наказателно-правният аспект в самия паметник е безспорен. Въпреки че има дори по-късни румънски преработки на 33, с най-голяма стойност за настоящото изследване се отличават:

1. Сръбският превод по единствения запазен препис в Хилендарския сборник № 466 от втората четвърт на XV в., издаден от Дж. Радойчић (Радойчић 1955; дигитализиран на www.monumenta.srbica. Цитирам текста по електронната версия). Самият ръкопис представлява сборник от правни и догматико-полемични съчинения (Богдановић 1978: 178; Matejić, Thomas 1992: 556) с обем от 358 листа, изписан със смесен рашко-ресавски безюсов правопис. Преписът на 33 не е свързан пряко с някакъв точно определен състав и е попаднал в кодекса самостоятелно, но интересно обстоятелство е наличието на извадки от Светисавското законоправило в самия Хилендарски ръкопис. Това са части от Увода, цялата 55-а глава, съдържаща Прохирона, и следващата глава за забранените бракове. Преписът на 33 е непълнен, с много липси, но има арахичен характер и не съвпада със засвидетелстваните руски преписи. Последната запазена глава е номерирана от преписвача като 71-а.

2. Руски превод с възможна южнославянска (българска, преславска) подложка в състава на така наречените *Книги законные*, издаден и коментариран от А. С. Павлов (Павлов 1885) и възпроизведен отново по това издание в най-пълното изследване до момента на гръцката и съпътстващата я руска традиция на паметника (ВЗЗ 1984: 233–256). Под названието *Книги законные* се разпространява компилация от текстове на византийското светско законодателство, която е позната само по руски преписи от XV в. насетне. Именно в нея се съдържа 33, който на руска почва досега не е открит самостоятелно, а само в състава на тази компилация.

На битуването на части от 33 в състава на Кратката редакция на „Законна царя Юстиниана“, която се разпространява заедно със Законника на Стефан Душан (1331/6–1355), няма да се обръща специално внимание, тъй като в нея влизат само избрани статии от 33 със самостоятелна и по-късна текстова история (ВЗЗ 1984: 191; Андреев 1972; Липшиц 1968; Кемалова 2010).

Преписът на 33 от Хил. 466 заслужава целенасочено проучване най-малко по следните три причини: 1. Макар и единичен, без възможности за създаване на стема за неговото предходно разпространение, този препис очевидно е бил на разположение на преписвача в атонска монашеска среда. 2. Приобщаването му към други извадки от светскоправни преводни съчинения в самия кодекс Хил. 466 най-вероятно означава, че е копиран протограф, а не е извършен нов превод. 3. От това пък следва, че преписът би бил по някакъв начин представителен за южнославянската традиция на 33 и няма типичните наслоения в източнославянска среда, които се наблюдават в *Книги законные*. Пълното му проучване, естествено, няма да е задача на настоящата статия. Ще направя опит за типологизация на старо-

заветното влияние в него, за да проверя една основна хипотеза: доказват ли се чрез избрания изследователски ракурс две същностни характеристики на преписа в Хил. 466 – силната, незаличена от времето връзка с византийския първоизточник и следите от по-старо състояние на славянската писмена традиция на паметника.

Още в началото трябва да се изтъкне, че старозаветното влияние върху ЗЗ не е плод на намесата на славянските преводачи, а е продиктувано от самия характер на византийския оригинал. Според П. Магдалино и Р. Нелсън, въпреки че следва Еклогата в наказателните казуси и репресивния апарат, ЗЗ е силно повлиян от езика и духа на Петокнижието и носи „следи от старозаветен тон“ (Old Testament in Byzantium 2010: 21). Гръцкият историк на правото Н. Матсис доказва аргументирано, че старозаветното влияние е концентрирано най-силно в общо пет глави на паметника (ВЗЗ 1984: 22). Впоследствие същата теза е подкрепена в специална статия на Н. Своронос (Svoronos 1981). Старозаветното влияние трудно може да се оспори, тъй като е логично един текст на социално-икономическа тема, засягащ феодалната собственост върху земята, да черпи от юридическата традиция на едно древно общество с основен земеделски и скотовъден поминък, за което са съставени Мойсеевите закони. Проблеми възникват при идентификацията на конкретните пътища за това влияние. Нека проверим как може да се диференцира старозаветното влияние в сръбския препис: къде се наблюдава спазване на общия „старозаветен тон“, къде се наблюдават конкретни съпадения или различия в езиковия, основно в лексикалния състав на Хил. 466. За сравнителни източници ще използвам преписа на Νόμος Μοσαϊκός в Иловичката кормчая от 1262 г. (нататък НМ), който цитирам въз основа на фототипната репродукция на паметника (Петровић 1991, л. 249б–255а), и изданието на *Книги законные* (ВЗЗ 1984: 233–246)

1. Примерни текстови влияния от Петокнижието. Всички казуси, посочени от Н. Матсис, засягат юридическата отговорност на пастирите в опазването или използването на работен добитък, затова се помещават в раздела „О пастухахъ“ (ВЗЗ 1984: 157). В НМ тези казуси са извлечения от книга Изход и могат да се открият също в общо пет от общо 50-е глави (13-а, 14-а, 18-а, 19-а и 21-а). Гл. 23-а в гръцката редакция на ЗЗ е първата от серията „О пастухахъ“. Тя съответства на глава 21-а в ЗЗ от Хил. 466 и на глава 22-а в ЗЗ от *Книги законные*. Аналогичният контекст от НМ е възпроизведен в 13-а глава, която е по-обемна, но конкретният казус следва Изх. 22: 13. В библейския източник става въпрос за това, че ако поверено на някого чуждо животно е разкъсано от звяр и отговорният за него покаже като доказателство трупа му на собственика, не носи наказателна отговорност. Именно библейският старозаветен текст помага да се възстанови смисълът на използвания в гръцкия оригинал на ЗЗ израз $\delta\epsilon\iota\chi\acute{\alpha}\tau\omega\ \tau\acute{o}\ \pi\tau\acute{\omega}\mu\alpha\ \tau\tilde{\omega}\ \kappa\upsilon\rho\acute{\iota}\omega\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \kappa\alpha\iota\ \alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma\ \acute{\alpha}\nu\alpha\acute{\iota}\tau\iota\omicron\varsigma\ \acute{\epsilon}\sigma\tau\omega$ (ВЗЗ 1984: 106). Може да го сравним с гръцкия оригинал на НМ: $\acute{\epsilon}\acute{\alpha}\nu\ \delta\grave{\epsilon}\ \theta\eta\rho\acute{\iota}\acute{\alpha}\lambda\omega\tau\omicron\nu$

γένηται, ἄξει αὐτὸν ἐπὶ τὴν θήραω καὶ οὐκ ἀποτίσει (ВТ, 149). Докато в библейския казус субекти на казуса са изобщо някое лице, някой, τις, и ближният му, ὁ πλησίον, в 33 вече се говори за взаимоотношения между пастир (ἀγέλαριος) и земевладелец (γεωργός). Библейският текст въвежда употребата на субстантивирания прилагателно в ср. род θηριάλωτον, буквално ‘изяденото от диви животни’, а 33 споменава за труп, πτώμα, което в двата славянски превода се предава с тропъ в Хил. 466 и стерво в *Книги законные*. Примерът е много показателен за осмислянето на начина на присъствие на старозаветното право в случаи, при които става въпрос не за преки, тъждествени заемания, а за преработки, някои от които според изследователите възхождат към римското законодателство. Ето пълния контекст на разисквания казус:

НМ: **W** въземлющимъ всакоу скотиноу глеть ѿ исхода .гї. Аще дастъ нѣкто ближнемоу всле. или юньць. или овче. или всакоу скотиноу хранити. и скроушитъ се. или оумреть. или плѣнена боудеть. и никто же не вѣсть. да боудеть клетва бжиа посрѣдѣ воюю. аще не самъ тоу лоукавьствова. ѿноудъ ѿ скотѣ ближнаго. и тако приеть боудеть ѿ гна скотоу. и не възицеть ѿ него. аще же оукрадено боудеть ѿ него. истежеть него гнь него. аще же звѣретьмъ извѣдено боудеть приведееть него на извѣдениноу. и не истежеть ѿ него:

Хил. 466: Аще пастырь волвъ поздѣ приеъмъ ѿтѣ дѣлателя вола и съвъквпитъ его съ чрѣдою, и прилоучитъ се волъ ѿтѣ вьлка вѣсти се. да покажеть тръпъ господина егѡ. и самъ неповинъ вѣдетъ.

Книги законные: Аще пастырь чреды по обычаю вола приметъ въ чрѣду и примѣситъ его къ чредѣ и прилучитъ волкови его съести, да покажеть стерво пастырь господареву его, и неповиненъ будетъ (ВЗЗ 1984: 237)

Същата 13-а глава от НМ е захранила още няколко глави от 33, като естествено те попадат в съседство. Затова следващият казус съответства на 27-а глава от гръцкия оригинал:

НМ, Изх. 22: 10–11, глава 13: **W** въземлющимъ всакоу скотиноу глеть. ѿ исхода .гї. Аще дастъ нѣкто ближнемоу всле. или юньць. или овче. или всакоу скотиноу хранити. и скроушитъ се. или оумреть. или плѣнена боудеть. и никто же не вѣсть. да боудеть клетва бжиа посрѣдѣ воюю. аще не самъ тоу лоукавьствова. ѿноудъ ѿ скотѣ ближнаго. и тако приеть боудеть ѿ гна скотоу. и не възицеть ѿ него.

Хил. № 466, гл. 24: *Аще пастырь пръвѣемъ вола шть дѣлателя и безъ вѣсти бѣдетъ воля да закльнетъ се въ имѣ господне, не лжакствовавъ въ него и тако не прившци се погыбѣли вола, безъ тыщеты да съблюдетъ се.*

Книги законные, 25 гл.: Аще пастырь чреды прииметь вола от земледѣльца и без вести погибнетъ воля, да кленется именемъ господнимъ, яко не ухитрилъ есть, ниже причастенъ есть пагубѣ вола, и неповиненъ будетъ (ВЗЗ 1984: 238).

Примерите могат да бъдат увеличени, но важният извод е един – не може да се говори за пряко езиково-текстологично влияние на библейския текст. Това означава, че *славянските преводи на ЗЗ и на НМ очаквано имат своя независима една от друга писмена традиция*, която в голяма степен зависи от самите гръцки първоизточници. Един от езиковите аргументи в подкрепа на това е фактът, че в Хил. 466 личат явни следи от гръцко влияние на лексикално равнище – оставени без превод термини, както и погрешни, смислово неиздържани места поради неразбиране на даден термин. Такива са: *арвона*, *ἀρῶν* ‘капаро, предварително изплатена сума за извършване на някаква работа’ (гр. гл.16; в Хил. 466 гл.15 *арвонъ възъмъ*); *харакосати* ‘ограда, заградя с кол’ при обработка на лозя, *харакѡвъ* (гр. гл. 13; Хил. 466, гл. 11). В гл. 17 на сръбския ръкопис стои недоразбраното от преводача *.s. траурдинь*, с което се предава гръцкият термин *τὰ ἐκστραόρδινα*, или така наречените екстраординарни налози, които земеделецът дължи на хазната (ВЗЗ 1984: 154–155). Самият гръцки текст е забележителен с въвеждането на правния субект, назован с колката *γεωρῦός μορτίτης*, т.е. ‘лице, което обработва земя по договорни отношения с нейния собственик и има право на част от придобитата реколта’ (от гр. *μορτή* ‘процент от прихода, десятък’). Хил. 466 предлага преводното съответствие *дѣлатель исполнитель* ‘изполичар’, а в *Книги законные* е налице описателна конструкция *аще земледѣлецъ десятину отърит* (ВЗЗ 1984: 235). В случай на набези в собствеността, които водят до увреждания, и без знанието на господаря, същият се наказва като крадец с лишаване от правото на неговата част по договора (ВЗЗ 1984: 100). ЗЗ отразява по-развити аграрни форми и взаимоотношения между собственици и ползватели на земеделска земя. Затова в паметника старозаветната казуистика се е променила, но остава безспорен фактор, който задава образаца.

2. Наказателният апарат. Особено забележима е промяната на равнището на наказанията, които е трябвало да съответстват на усложнените со-

циално-икономически отношения. Наказанията в 33 са ясно разпознаваеми, защото се основават на членовредителството, каквото сходни казуси от Стария Завет не познават. В това отношение 33 стои много по-близо да Еклогата или до нейните преработки. Такива са например отрязването на езика на пастира, ако даде лъжлива клетва, че не е виновен за гибелта на повереното му животно, и бъде изобличен от двама или трима свидетели (гр. гл. 28 γλώσσοκολληθεῖς – *езыкъ да врѣжеть се ѿмъ* в Хил. 466, гл. 26). В други казуси се практикува бой (гр. гл. 33 σφοδρῶς τυπτέσθω – *сѣлау да вѣеть се* в Хил. 466, гл. 31); ослепяване (гр. гл. 42, 68 τυφλούστω – *да ослѣпить се* в Хил. 466, гл. 40 и 65); отрязване на ръката или ръцете (гр. гл. 44, 59, 65, 66 и др. χειροκοπέίστω – *рѣка са сѣчеть се емъ* в Хил. 466, гл. 44 и др.); обесване като убиец в глава 46-а и 47-а (в гр. гл. 46 и 47 φοουρκιζέσθω – *да повѣсить се ѿко звѣица* в Хил. 466, гл. 44 и 45). Много интересен казус е гл. 64 в гръцкия текст на 33, която предвижда изгаряне за лица, които са предизвикали пожар на гумно или копа сено (πυρίκαυστοί ἔστωσαν – *огньемъ съжежени да въздѣтъ* в Хил. 466, гл. 62). В конкретния казус е възможно чрез идентичното наказание за престъплението да се практикува старозаветният *lex talionis*, или принципът за идентичното възмездие, въпреки че хармонизация между деянието и наказанието се открива и в други византийски светскоправни източници (ВЗЗ 1984: 170). М. Андреев коментира още едно друго наказание от 33 – бой и лишаване от дрехи на виновника, което липсва в преписите на сборника Судац и е заменено от парична глоба, защото глобата остава „най-честата санкция на южнославянското обичайно право“ (Андреев 1972: 69). Наред с разликите, между 33 и старозаветния наказателен норматив могат да се открият някои идентични практики. Такива са компенсацията за нанесена щета; заплащането в двоен размер за нанесена щета, което в Хил. 466 е предадено с наказателната формула *σὺ γούβου ἑβήною да отъщтитъ се, да въздѣстъ, да дасть* (гл. 5, 14, 16, 27, 65 и др.). Обща практика е клетвата пред Бога, ἐν ὀνόματι κυρίου, която е достатъчно правно основание да не бъде търсена наказателна отговорност от пастир, поел задължението да стопанисва вола на земеделец, в случай че волът се загуби не по негова вина (гл. 26, 27). Ищецът е длъжен да приеме клетвата в Божието име като вид изпитание, поемане на отговорност от страна на заклеващия се пастир. Може да се говори дори за влияние на определени обстоятелства за извършване на наказуемите деяния, каквото е споменаването в гръцкия текст на 33 на наречието ἔωθεν ‘на зазоряване, на разсъмване, по изгрев’ (гл. 23 и 25 от раздела за пастирите). Наречието е останало непреведено в Хил. 46 и в съответстващите членове на *Книги законные*. В Стария Завет има раз-

лични видове светлина, в чието лексикално изражение на иврит стоят концептуални възприятия от семитската езикова картина на света (Алмалех 2014: 9). Някои от тях се свързват с идеята за правосъдието и правдата, светлината като символ на доброто. Изгряването на слънцето, началото на новия ден има особен правен аспект в Стария Завет, сравни с ексцерпта в Изх. 22: 2–3, постулиращ, че ако някой залови крадец, когато слънцето е изгряло над него, и го удари, така че той умре, за това се иска кръвнина, за разлика от казуса крадец да бъде заварен да краде нощем (Библия 1982: 83). Повечето тълкуватели на ексцерпта виждат в това проява на „милостивия закон на Израил“, който дава права дори на крадеца (Коул 2002: 227–228) В гл. 15 на НМ стои пълният текст: *аще же вървѣщеть се татъ, и оуранень бывъ оумреть. нѣсть то оубиство. аще же всинаеть слнце на нь. да оумреть самъ оу того мѣсто. повиннь во кѣсть.* Римската компилация върху ветхозаветното наказателно право *Lex Dei* също отделя голямо внимание на крадците и техните наказания в своя 8-и титул. Разделянето на крадците на дневни и нощни се основава на същото Мойсеево предписание, което се е превърнало в основа за римските юристи. Убийството на крадец през нощта оневинява убиеца, но същият се наказва със смърт, ако убие крадец на дневна светлина. В първия случай на потърпевшия се признава правото на спонтанна защита на собствеността при залавянето на крадеца и тъмнината е смекчаващо вината му обстоятелство, а във втория дневната светлина разкрива видимостта на престъплението, т.е. неговия съзнателен, преднамерен характер. Затова римските юристи смятат убийството през нощта оправдано при всички обстоятелства, но през деня само ако крадецът вдигне оръжие да се защитава (Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: 72–75). Един от мотивите е превенцията срещу саморазправата и „дневните“ крадци следва да се изправят пред магистратите.

3. Езиково-стилистични влияния.

А) Историческият контекст на възникване на *Νόμος γεωργικός* в гръцката традиция се е отразил на неговия език, съответно и на славянските му преводи. Следването на гръцкия прототип е преводачески принцип и една от най-характерните особености на 33 в Хил. 466. Преписът има подчертано южнославянски езиков характер и това го прави приложим в един много по-широк балкански ареал. Той съдържа такива особености, които отразяват междинен хронологически срез, незасвидетелстван със самостоятелни преписи, но за който със сигурност може да се твърди, че е съхранил някакво по-старо състояние на писмената традиция. Лексикалният фонд в този препис включва характерни лексеми: едновременно *чръда*, *стадо* за *ἀγέλη*; едновременно *искрънъ* и *влижънъ* за назоваване на ближния, който и да е член на общността; *съседа*, гр. *πλησίον*; при висока честота на употреба на прилагателното *тѣждъ* в тази фонетична форма и

единичен вариант чюждь, се използва рядката наказателна форма за лишаване от права с глагола отчуждити сѧ, ἀλλοτριόω: ѧко тѧтъ ѡтѧждитъ сѧ и др. Разгърнатата феодално-аграрна тематика в ЗЗ е довела до натрупването в Хил. 466 на множество названия за земеделски сечива и оръдия на труда (орѧло, рѧльникъ, бранъ, ѧръмъ, косиръ, сръпъ, сѧкзирѧ, трънорѧзъ) или за обработваемата земя и нейните форми, (лѧдина, трѧвежь), които не намират аналог в старозаветното законодателство поради по-примитивния характер на неговата казуистика и разликата в културно-историческите реалии. Въпреки това обаче в някои лексикални употреби косвено може да се предполага библейско влияние.

За пример ще посоча лексемата старинници в Хил. 466, гл.6, която съответства на гр. οἱ ἀκροαταὶ ‘съдии арбитри при съдебни спорове‘ и в *Книги законные* се предава със съдии (ВЗЗ 1984: 235). Въпреки че в главата е проектирано влиянието на Еклогата, в която е въведена институцията на съдиите арбитри със същото гръцко съответствие, използваният хапакс за преписа в Хил. 466 напомня за семантиката на лексемата старѧшина (сравни старѧшини града за γερούσια според някои библейски преводи, където в съответствие с Втор. 22: 13–21 именно старейшините на града са арбитри в уреждане на семейноправни отношения).

Б) Форма на езиковото влияние на Стария Завет е присъствието в Хил. 466 на една от най-ярките разпознаваеми стилистични формули на старозаветния дискурс, каквато е етимологическата фигура. Така нареченият от Н. Сворнос елиптически език на гръцкия оригинал на ЗЗ също е повлиян от библейския текст (Svoronos 1981: 498). В Хил. 466 са налице следните етимологически фигури, изброени по реда на появата им, без при всички да е спазена симетрията с гръцкия оригинал: подѧбѧеть дѧлателю дѧлающомъ (гл. 1) за гр. χρῆ τὸν γεωργὸν ἐργαζόμενον; аще дѧлатель възъмь дѧланіе (гл. 15) за гр. ἐὰν γεωργὸς ἐκλαβόμενος γεωργίαν; аще ли невръженіемь невръжетъ (гл. 19) – εἰ δὲ ἀνανεύων ἀνανεύσῃ по Изх. 22: 16; по традиция към този тип фигури се включва талионната формула да дасть живѧтно за живѧтно (гл. 37) – ἀποτισάτω ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς (старозаветна формула от Изх. 21: 23, Лев. 24:18 и др.); да ѡтѧцетитъ сѧ сѧгъбѧмь тѧѧетою (гл. 55) – καὶ ζημιούσθω διπλὴν τὴν βλάβην.

4. Старозаветният „тон“. Византинистите си служат с езикови аргументи, за да докажат произхода на ЗЗ, и търсят къде, кога, с какво значение

се употребява даден правен термин, понятие или обща правна регламентация, които могат да датират и локализират възникването на текста в по-точни граници. За славянската преводна традиция това не е направено в задоволителна степен, затова засега въз основа на Хил. 466 може само да се констатира, че влиянието на Стария Завет върху славянските преводи на ЗЗ не изисква задължително пригаждане или заимстване от самостоятелните библейски преводи с различно функционално приложение – богослужбни, чети- или юридически. Иначе казано, най-ранният засвидетелстван славянски превод на Мойсеевите закони в Иловичката кормчая не би могъл да бъде пряк езиково-текстологичен източник за ЗЗ дори в запазенения единичен южнославянски превод със сръбски езикови черти от Хил. 466. На дистанцията на времето ли се дължи това, предвид липсата на съхранени стари преписи и от НМ, и от ЗЗ, макар очакваното време на тяхната поява да би следвало да е самото начало на изграждане на християнски държавни структури сред славяните? Или на различния статус на самите славянски преводи? Поставените питання далеч не могат да се разрешат само с убедителни езиково-текстологичните аргументи. Става въпрос за правовата култура на средновековното общество, която не би могла да се опише само и единствено чрез лингвотекстологични съпоставки. Тя се материализира и в лингвокултурни категории или концепти, като употребения от П. Магдалино и Р. Нелсън израз „дух на Стария Завет“. А. Лопухин също говори за „теократичното старозаветно законодателство като за законодателната мъдрост на древността“ (Лопухин 2005: 8). Това са общи философско-исторически съждения, с които също може да се опише изследваният обект. Затова освен в конкретните текстови заимствания, казуси, норми, езикови факти, „духът на Стария Завет“ може да се открие имплицитно замесен в средновековното нормотворчество, защото функционира като универсална, безвременна норма, като вечен юридически еталон. Ще приведа един последен пример. Глава 67 от Хил. 466 постулира, че лица, които използват незаконни (т.е. съзнателно намалени) мерки в измерването било на вино, било на зърно, водени от алчност и стремеж към лично облагодетелстване, трябва да се подложат на наказателната мярка бой като нечестивци, в гр. ὀσεβεῖς (ВЗЗ 1984: 122; 173): иже мѣръв винъ или пшенице кривъ имоу, и не послѣдзющеи начелномоу ѿцепрѣданіѣ. нъ за скврннь приѣбрѣте выше въчиненные мѣры твореще. да бѣють се ѣко нечѣстиви. Нечестивостта, ὀσεβεῖα, е обща морална категория, която засяга не просто отношение на индивид към индивид, а на индивид спрямо Божията воля, спрямо всевиждащия арбитър за правилното и грешното. Това е базисен новозаветен термин. Боят пък е конкретна наказателна мярка. Но както гръцката редакция, така и нейният славянски превод съдържат една ценна вставка с аксиологичен характер, която очевидно възхожда към автентичния състав на ЗЗ в най-ранната му форма на битуване, защото съдържа

кратък пасаж с ясни референции към Стария Завет: и не последващи началноу ѿтцѣпрѣданіѣ, в гр. καὶ μὴ ἐξακολουθοῦντες τὴν πατρικὴν ἀρχαιοπαράδοτον μέτρησιν. Патронимичното наследство, за което имат съзнание и съставителят, и славянските праводачи на ЗЗ, е именно Мойсеевото законодателство в Лев. 19: 35–36 с неговите норми за справедливите мерни единици. При това в Хил. 466 е използван композитът *отъцѣпрѣданіѣ* за обозначение на цялостното наследство на Стария Завет в триадата върховен субект (библейския Бог) – посредниците в предаването на Неговата воля (Мойсей) – човека (хората, общността) като неин изпълнител. Заслужава да се припомни, че под *отъчскъзи законъ* редица славянски средновековни текстове разбират именно Стария Завет (сравни например аналогичния израз в „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак (Кабакчиев 1997: 99).

От всичко изложено следва, че влиянието на старозаветния правен норматив за регламентация на взаимоотношенията при притежание и обработка на земя, притежанието и използването на работен добитък, са рефлектирвали пряко върху ЗЗ още в неговия гръцки първообраз. С тази своя битност ЗЗ наистина отразява взаимодействието на наказателноправни системи с различен произход¹. Коренно различните мнения за произхода и появата на ЗЗ във византийската традиция се опират именно на различно тълкуване на причините за това влияние, но досега нито един изследовател не е оспорил, че едни от източниците за ЗЗ е Мойсеевото законодателство. Но тъй като в това общо название могат да се впишат както специфично юридически компилации, така и извлечения от библейския текст, в славянските преводи на ЗЗ е трудно да се установи с библейски или специфично юридически източник на влияние съществува по-голямо сходство. Независимо от това извадките от Мойсеевото законодателство в ЗЗ несъмнено представляват един аспект от битването на Стария Завет с юридическа функция. Настоящите наблюдения ми дават основание да поддържам предварителната работна хипотеза за самостоятелен характер на ранния превод на ЗЗ в Хил. 466, независим от *Nomos Mosaicos*, библейските преводи и редакцията на ЗЗ в *Книги законные*.

БЕЛЕЖКИ

¹ Не се спирам на антихрезиса – договора за ползване на земеделска земя с право кредиторът да усвоява прихода в течение на 7 години (с възможен прототип в Изх. 23: 10–11), тъй като това е спорен проблем във византийските проучвания, а и текстът на казуса в Хил. 466 е непълен.

ЛИТЕРАТУРА

Алмалех 2014: *Алмалех, М.* Видове светлина в Стария Завет според ивритската езикова картина. – БЕ, № 2, с. 7–21.

Андреев 1972: *Андреев, М.* Закон на Константин Юстиниан. Софийски препис. Правно-историческо проучване. София, Наука и изкуство.

Библия 1982: Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. Издава Св. Синод на Българската църква. София.

Богдановић 1978: *Богдановић, Д.* Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, САНУ.

ВЗЗ 1984: Византийский земледельческий закон. Текст, исследование, комментарии подготовили Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская. Под редакцией И. П. Медведева. Ленинград.

Кабакчиев 1997: *Кабакчиев, К.* Евтимиевата реформа (хипотези и факти). Пловдив.

Кемалова 2010: *Кемалова, А.* Сборникът Судац. Софийски препис, XVII в., в светлината на лексикално-текстологическите проблеми на южнославянските правни паметници. Пловдив.

Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков 2009: *Костова, М., М. Новкиришка-Стоянова, Т. Пиперков.* Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони. *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum.* София.

Коул 2002: *Коул, А.* Изход. Тиндейл. Коментари на Стария завет. Т. 6. София.

Липшиц 1968: *Липшиц, Е. Е.* К истории „Земледельческого закона“ в Византии и в средневековых Балканских государствах. – Византийский временник т. 29, с. 53–62.

Лопухин 2005: *Лопухин, А. П.* Законодательство Моисея. С приложением трактата Суд над Иисусом Христом, рассматриваемый с юридической точки зрения. Вавилонский царь равды Аммураби и его новооткрытое законодательство в сопоставлении с законодательством Моисеевым. Москва.

Найденова 2006: *Найденова, Д.* Земеделският, Морският закон и Прохиронът в състава на Ефремовската кормчая. – *Palaeobulgarica*, № 1, с. 39–46.

Павлов 1885: *Павлов, А. С.* „Книги законные“, содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные. СПб.

Петровић 1991: *Петровић, М.* Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година. Приредио М. Петровић. Горњи Милановац.

Радојичић 1955: *Радојичић, Ђ.* Српски рукопис Земљорадничког закона. – Сборник радова Византолошког института, књ. 3, с. 15–28.

Славова 2009: *Славова, Т.* Юридическа литература. – В: История на българската средновековна литература. офия, „Изток–Запад“, с. 194–202.

ASHBURNER, W. 1912. The Farmer's Law. – *Journal of Hellenic Studies* XXX, 1910, p. 85–108 история на текста и издание; XXXII, p. 68–95 коментар и превод на английски.

BURGMANN, L. 2009. Die Nomoi Stratiotikos, Georgikos und Nautikos. – Сборник радова Византолошког института, Београд, 46, p. 53–64.

BURGMANN, L., SP. TROIANOS 1979. Nomos Mosaicos. – In: *Fontes Minores*. Bd. III. Frankfurt am Main, 1979, p. 126–167.

CHITWOOD, Z. 2012. Byzantine legal culture under the Macedonian dynasty 867–1056. A dissertation presented to the Faculty of Princeton University in

candidacy for the degree of doctor of philosophy. Princeton. URL: <http://arks.princeton.edu>

LE LEGGI PENALI MILITARI 1978. Le leggi penali militari dell'impero bizantino nell'alto Medioevo. P. Verri. Rome, Scuola ufficiali carabinieri.

МАТЕЈС, Р., Н. THOMAS 1992. Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library. The Ohio State University. Т. 1–2. Columbus, Ohio.

OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM 1991. Ed. in Chief Al. Kazdhan. 1–3. New York, Oxford.

SVORONOS, N. 1981. Notes sur l'origine et la date du Code rural. – Travaux et mémoires. Т. 8. Paris, p. 487–500.

THE OLD TESTAMENT IN BYZANTIUM 2010. Edited by P. Magdalino and R. Nelson. USA.

THE RHODIAN SEA LAW 1976. Eited and translated by W. Ashburner. Oxford, 1909, reprint Aalen, Scientia Verlag.

URL: www.monumenta.serbica.com, прегледан на 20.06.2015 г.

✉ *Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова*

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

tzibran@abv.bg

✉ *Prof. D. Sc. Mariyana Tsibranska-Kostova*

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

tzibran@abv.bg